

94(497.6)1699/1702

338(560)1699/1702

Primljeno: 23. 6. 2020.

Prihvaćeno: 2. 10. 2020.

Izvorni znanstveni rad

<https://doi.org/10.22586/pp.v39i59.11343>

*Fahd Kasumović**

Rat Svete lige, gospodarska kriza i njezine posljedice: Köse Halil-paša i fiskalna transformacija u osmanskoj Bosni 1699. – 1702.

Cilj ovoga rada preispitivanje je dominantnih historiografskih predodžbi o transformacijskim procesima u ekonomskoj povijesti Osmanskoga Carstva te obrada nepoznatih aspekata osmanskih financijskih mjera koje su na području Bosanskoga ejaleta poduzete u prvih nekoliko godina nakon Karlovačkoga mira (1699.). Rad pokazuje kompleksnost osmanske strategije u borbi sa stvarnim i percipiranim učincima gospodarske krize koju je na zapadnoj periferiji svijeta islama izazvalo dugotrajno ratovanje s koalicijom Svete lige. Nastoji se pokazati da je za potpunije razumijevanje osmanskih transformacijskih procesa potrebno temeljitije ispitati mjere koje je vlast provodila u pograničnim provincijama. Kao primjer tih mjera istaknuto je trajno oslobađanje cijeloga Bosanskog ejaleta od poreza *bedel-i nüzûl*, namijenjenog za opskrbu i financiranje vojske. Ukazano je i na značenje krupnih promjena u režimu ubiranja državnih prihoda kao što je ukidanje „vlaških poreza” i odsjekom određenih novčanih podavanja u znatnom dijelu osmanskoga agrarnog gospodarstva u Bosni te prijelaz na režim naturalne desetine. Analizirani su uzroci koji su doveli do tih mjera, njihove dugoročne posljedice za osmanske financije, život lokalnoga stanovništva i gospodarstvo. Zaključci izneseni u radu zasnovani su na analizi neobjavljene financijske građe iz osmanskih arhiva.

Ključne riječi: Osmansko Carstvo, Bosna, ekonomska povijest, financije, porezi, zakup poreza, transformacijski procesi

Uvod

Američki ekonomist i dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju Milton Friedman iznio je 1962. iznimno važnu misao kojom je nastojao objasniti na koji način krizne situacije u gospodarstvu dovode do transformacije gospodarskoga okruženja, ali i mijenjanja vladajućih gospodarskih politika: „Samo kriza, stvarna ili percipirana, proizvodi istinske promjene.”¹ Friedman je bio neoliberalni ekonomist koji se primarno bavio gospodarstvom u suvremenom kapitalističkom kontekstu, ne pokazujući ni-

* Fahd Kasumović, Odsjek za historiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina, E-mail adresa: fahd.kasumovic@ff.unsa.ba

¹ Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, fortieth anniversary edition (Chicago: Chicago University Press, 2002), xiv.

čime da je razmišljao o osmanskome gospodarstvu i političkim strukturama, no misao koju je iznio iznimno je poticajna te može, uz ostalo, poslužiti kao inspiracija za preispitivanje veza krize u različitim povijesnim i kulturnim kontekstima s promjenama koje su ih pratile u državnim politikama i praksi. Imajući to u vidu, u ovom radu ona je poslužila kao lajtmotiv da se pokaže važnost povezivanja stvarnih i percipiranih posljedica političke, socijalne i gospodarske krize u Osmanskom Carstvu krajem 17. i početkom 18. stoljeća s mjerama iz oblasti financijske politike koje su uslijedile još u vrijeme dok je ona trajala, za koje će se ovdje nastojati pokazati da je riječ o još uvijek nedovoljno istraženoj financijskoj reorganizaciji koja je bila prijelomni trenutak u povijesti Osmanskoga Carstva i provincija od kojih se ono sastojalo, uključujući Bosanski ejalet. S obzirom na to da nema univerzalne definicije prijelomnih trenutaka, važno je naglasiti da se pod time ovdje podrazumijevaju prekretnice koje su određene političke mjere označavale u povijesti osmanskih transformacijskih procesa, što implicira korjenito mijenjanje ustaljenih financijskih praksi te dugoročnost posljedica koje je promijenjena regulativa imala za strukturu osmanskih financija, ali i ukupni izgled gospodarskoga sektora te život lokalnoga stanovništva.

Historiografska literatura koja se bavi istraživanjem kriza i transformacijskih procesa u Osmanskom Carstvu u 17. i 18. stoljeću ustvrdila je da je Rat Svete lige (1684. – 1699.)² proizveo jednu od najkrupnijih kriza u osmanskoj političkoj, gospodarskoj i socijalnoj povijesti te da su Osmanlije reagirali tako da su poduzeli više financijskih reformi koje su trebale ojačati osmanski državni kapacitet i osigurati učinkovito sakupljanje državnih prihoda. Nasuprot tezi o dugom opadanju osmanske države, koja se, kako se tvrdi, nije umjela djelotvorno nositi s gospodarskom krizom, formulirana je nova paradigma o krizi i transformaciji/promjenama, u kojoj država nije bila samo nijemi, nefleksibilni promatrač nedaća koje su ju zadesile, nego politički entitet koji se aktivno borio za očuvanje svojih gospodarskih i političkih interesa i vlasti na području nad kojim je imao suverenitet.³

² Rat Osmanlija i Habsburgovaca počeo je 1683., a protuosmanska koalicija pod imenom Sveta liga sklopljena je 1684. godine.

³ O istraživanjima krize i transformacijskih procesa u Osmanskom Carstvu u 17. i 18. stoljeću vidi: Halil İnalcık, „Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700”, *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 283-337; Gilles Veinstein, „İnalcık's Views on the Ottoman Eighteenth Century and the Fiscal Problem”, *Oriente Moderno*, Nuova serie 18 (1999): 1-10; Suraiya Faruqi, „Crisis and Change, 1590-1699”, u: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, vol. 2: 1600-1914, ur. Halil İnalcık i Donald Quataert (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 411-636; Jane Hathaway, „Rewriting Eighteenth-Century Ottoman History”, *Mediterranean Historical Review* 19 (2004), br. 1: 29-53; Karl Barbir, „The Changing Face of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century: Past and Future Scholarship”, *Oriente Moderno*, Nuova serie 18 (1999), br. 1: 253-267; Karen Barkey, *The Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 1-342; Linda Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660* (Leiden: E. J. Brill, 1996), 1-368; Gábor Ágoston, „Military Transformation in the Ottoman Empire and Russia, 1500-1800”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12 (2011), br. 2: 281-319; Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)* (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986), 1-417.

Međutim, koliko god bila važna, ta promjena u percepciji osmanske reakcije na krizu s kojom su se susreli, teza o fiskalnoj transformaciji kao dugotrajnom procesu nije bila dovoljno potkrijepljena podacima iz primarne osmanske građe koji bi pokazali različite faze toga procesa, političke varijacije njegove primjene u različitim regijama „Osmanske Države” (*Devlet-i Osmâniyye*), pogotovo onima u pograničnim zonama, strukturne promjene koje je unio u osmanske financije i život stanovništva, kao i složenost interakcija središnje osmanske vlasti i provincijskih aktera. Nekoliko autora koji su se bavili transformacijom prepoznalo je neka od ovih pitanja te su čak pozvali na preispitivanje procesa fiskalne transformacije; ali, iako se to očekuje već neko vrijeme, nisu poduzeti ozbiljniji istraživački pothvati na tom polju.

Umjesto zaključaka formiranih na navedenoj građi i sustavnom istraživanju problematike, znanje o fazama osmanske fiskalne transformacije koje se odnose na kraj 17. i početak 18. stoljeća primarno je dokazivano pomoću davanja osvrta na nekoliko krupnih momenata u tom procesu. Autori relevantnih studija uglavnom su se fokusirali na reforme koje su poduzete još za trajanja Rata Svete lige, kao što je reforma sustava ubiranja džizije (1691.) te uvođenje sustava doživotnoga zakupa državnih prihoda (1695.).⁴ Te su se mjere pokazale dugoročnima te je razumljivo zbog čega im je posvećena pozornost. No gospodarska kriza, nastala kao neposredna posljedica dugotrajnoga ratovanja, nastavila se i u godinama nakon što je sklopljen Karlovački mir (1699.), ali se kod vodećih autora koji su pisali o krizi i transformaciji u svjetskoj osmanistici ne susreću podaci o važnim financijskim mjerama iz toga razdoblja.

Nasuprot tom trendu, kad je riječ o studijama orijentiranim na analizu stanja u pojedinim osmanskim provincijama kao što su pojedini radovi koji se odnose na Bosanski ejalet, perifernu provinciju osmanske države, pored referiranja na spomenute reforme iz devetoga desetljeća 17. stoljeća moguće je naći i određene podatke o financijskim mjerama koje je središnja vlast poduzimala u poslijeratnom razdoblju kao što je primjerice odluka vlasti o oslobađanju te provincije od poreza *bedel-i nüzûl*. No radi se o vrlo šturim, izoliranim informacijama, danim bez sustavnoga istraživanja primarnih osmanskih izvora i objašnjavanja načina na koji su mjere donijete, te bez njihova sustavnoga tumačenja i povezivanja s ukupnim procesima osmanske fiskalne transformacije i njezinim utjecajem na provincijsku strukturu financija i život lokalnoga stanovništva.⁵

Cilj je ovoga rada otkloniti te nedostatke u osmanističkoj literaturi i doprinijeti boljem razumijevanju različitih faza u procesima fiskalne transformacije u Osmanskom Carstvu i borbi vlasti s gospodarskom krizom tako što će se prikazati način na koji su

⁴ Barkey, *The Empire of Difference*, 226-236; Faroqhi, „Crisis and Change”, 532.

⁵ Veliki je problem i neprecizno citiranje, što se posebno primjećuje kod A. Sućeske, koji je, čini se, ovom pitanju pristupao na osnovi regesti osmanskih dokumenata koje je sastavio Abdulah Polimac, a koje su bile pohranjene u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Usp. Avdo Sućeska, „Pokušaji muslimanske raje u Bosni da se oslobode rajinskog statusa u XVIII stoljeću”, *Dijalog. Časopis za filozofiju i društvenu teoriju* (2003), br. 1-2: 193; Avdo Sućeska, „Uticaj austro-turskih ratova na opterećivanje stanovništva u Bosni u XVIII stoljeću”, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 27 (1980): 200-201.

u Bosanskom ejaletu, osmanskoj pograničnoj provinciji, u vrijeme namjesništva Köse Halil-paše u godinama nakon sklapanja Karlovačkoga mira donijete mjere koje su označile napuštanje pojedinih ustaljenih financijskih praksi te su, osim strukturnih promjena u pokrajinskim financijama, na tom području imale dugoročne posljedice za život lokalnoga stanovništva i gospodarski sustav.

Fiskalna transformacija u osmanskoj Bosni u 17. i 18. stoljeću, kao uvod u transformacijske faze 19. stoljeća, u ovom se radu promatra kao širi proces koji je imao svoje prijelomne trenutke koji su dugoročno odredili sudbinu pokrajinskih financija. Neki od tih prijelomnih trenutaka pronađeni su u primarnim izvorima iz razdoblja između 1699. i 1702. te je zbog toga taj period i istaknut u naslovu. No time se ne implicira da se financijska slika osmanske Bosne potpuno promijenila, nego prije da su se tada promijenili neki njezini važni dijelovi.

Dokazivanje teze o važnosti toga razdoblja i prostora za razumijevanje širih osmanskih transformacijskih procesa zadatak je koji počiva na identificiranju i objašnjava-nju ključnih promjena koje su se, suradnjom središnje i provincijske vlasti, dogodile u Halil-pašino vrijeme. Riječ je o dvije nedovoljno poznate i nedovoljno analizirane gospodarske mjere o kojima postoje podaci u primarnim izvorima: 1. trajno oslobađanje Bosanskoga ejaleta od pojedinih poreza namijenjenih opskrbi i financiranju vojske (*bedel-i nüzûl*); 2. opsežne promjene u režimu ubiranja državnih prihoda u osmanskim provincijskim financijama i agrarnom gospodarstvu (ukidanje tzv. vlaš-kih poreza, tj. filurije /*resm-i filûrî* ili *resm-i filorî*/ kao novčane daće i zavođenje naturalne desetine). Istraživanje je fokusirano na sektor osmanskoga gospodarstva koji se sastojao od državnih prihoda koji su bili izdavani u zakup vlasnicima kapitala, u historiografiji poznat pod imenom „sustav mukata” (*mukâtaʿa*).⁶ U skladu s tim formirana su i poglavlja u ovom radu, u kojima se ta problematika dokazuje na osnovi primarne građe osmanske provenijencije.

Oslobađanje cijele provincije od pojedinih poreza namijenjenih za opskrbu i financiranje vojske

Oslobađanje od poreza bilo je jedan od ključnih instrumenata osmanske države u borbi s kriznim situacijama, što je došlo do izražaja i na području Bosanskoga ejaleta 1702., kad je središnja osmanska vlast donijela odluku koja je, zajedno s različitim drugim mjerama poduzetim krajem 17. i početkom 18. stoljeća, dugoročno utjecala na strukturu osmanskih provincijskih financija i gospodarski položaj lokalnoga stanovništva. Riječ je o oslobađanju cijeloga Bosanskog ejaleta od daće *bedel-i nüzûl*, poreza koji je imao važnu ulogu u opskrbi i financiranju osmanskih vojnih odreda u 17. stoljeću. Da bi se razumjelo koliko je taj potez vlasti bio važan za državu i stanovništvo i što nam odnos središnje vlasti govori o osmanskoj borbi s gospodarskom

⁶ O sustavu mukata vidi: Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII Yüzyıl)* (Istanbul: Kitabevi, 2003): 1-256.

krizom, treba se prije svega osvrnuti na ubiranje *bedel-i nüzûla* tijekom 17. stoljeća, na raznolikost osmanskih strategija u borbi s krizom u pograničnim provincijama te naposljetku na donošenje odluke o tako široko zasnovanom oslobađanju od poreza, kao i njezine dugoročne posljedice.

Navedena definicija *bedel-i nüzûla* razlikuje se djelomično od načina na koji je on predstavljen u historiografiji, pa to treba dodatno razjasniti. Relevantna literatura *nüzûl* uglavnom definira kao porez koji je izvorno bio izvanredna, dakle povremeno ubirana naturalna daća namijenjena za opskrbu vojske žitaricama, obično tijekom vojnih pohoda, koja je poslije, tijekom osmanske financijske transformacije, pretvorena u novčanu daću pod imenom *bedel-i nüzûl*. Monetizacija nije promijenila način na koji se u historiografiji poimala svrha toga poreza, a to je i dalje bila opskrba vojske.⁷ Međutim, analizirajući osmanske financijske registre u kojima se opisuje kako je taj porez bio utrošen, primjećuje se da je on tijekom 17. stoljeća evoluirao od svoje izvorne namjene i u tom pogledu. Primarni izvori pokazuju da je samo dio *bedel-i nüzûla* korišten za opskrbu vojske provijantom, odnosno žitaricama, te da je trošen mnogo šire, za pokrivanje raznih drugih vojnih rashoda. Naprimjer, plaće (*mevâcib*) sultanskih janjičara u bosanskim tvrđavama tijekom 17. stoljeća, kao i plaće džebedžija, koji su bili zaduženi za opskrbu janjičara oružjem i streljivom, osiguravane su od *bedel-i nüzûla*.⁸ Zbog toga se u ovom radu o njemu govori kao o porezu koji je, osim za opskrbu, služio općenito za financiranje vojske, što je drukčije definiranje od onoga koje se susreće u historiografiji.

Drugi važan nedostatak historiografske literature pitanje je definiranja teritorija na kojem je on bio primjenjivan. Autori koji su utjecali na oblikovanje akademskoga diskursa o *bedel-i nüzûlî*, kao što je B. McGowan, tvrdili su da je ubiranje izvanrednih poreza, uključujući i navedenu daću, primjenjivano „češće, ako ne i isključivo (*more frequently, if not exclusively*)” u unutarnjim provincijama, a periferne regije bile su isključene iz toga sustava. Bosna je čak iskorištena kao argument za tu tezu, odnosno kao primjer provincije u kojoj je 1595. u cijelosti bilo ukinuto plaćanje te izvanredne daće.⁹ Navedeni dokument naveo je historičare na to da pogrešno percipiraju regije u kojima su primjenjivani izvanredni porezi. Naime, podaci iz spomenute naredbe nisu značili trajno, nego samo privremeno oslobađanje Bosne od toga poreza te se tijekom 17. stoljeća susreću mnogi financijski registri iz kojih se nedvojbeno vidi da je *bedel-i nüzûl* bio redovito ubiran u osmanskoj Bosni, što će biti dodatno objašnjeno u nastavku ovoga poglavlja. Međutim, promaknulo je to McGowanu premda izvori koje

⁷ Usp. Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981), 106-110; Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy*, 308; İnalcık, „Military and Fiscal Transformation”, 314; Avdo Sućeska, „Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVII vijeku i pojava nameta tekâlif-i şâkka”, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 10-11 (1960-1961): 77-78; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi* (Istanbul: Dergah Yayınları, 1985), 157, 158.

⁸ Navedeno se vidi iz prikaza utroška *bedel-i nüzûla* u Bosanskom sandžaku od 1673. do 1675. godine (1082. – 1085. AH). Turska – Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Istanbul (dalje: BOA) – Kamil Kepeci (dalje: KK.d) 2657, 64.

⁹ McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, 112.

on citira također sadržavaju podatke o tome. Njegova teza nije preispitana u kasnijoj historiografiji, pa čak ni autori koji su primijetili podatke koji upućuju na ubiranje izvanrednih poreza u Bosni, kao što je Sućeska,¹⁰ nisu to iskoristili za problematiziranje ove teme, moguće zbog toga što su i sami raspolagali kvantitativno i kvalitativno vrlo skromnim podacima o toj pojavi na krajnjoj periferiji Osmanskoga Carstva, što se vidi iz materijala koji su citirali.

Financijsko značenje *bedel-i nüzûla* prepoznato je u historiografiji kad se radi o razini cijeloga Osmanskog Carstva, pa se čak o 17. stoljeću govori kao o financijskom apogeju te važne daće.¹¹ Raspolaze se i konkretnim studijama za određene unutarnje provincije osmanske države,¹² ali kad je riječ o pograničnim provincijama, pogotovo onima na zapadnom Balkanu, malo je informacija u literaturi.¹³ Međutim, strukturu osmanskih financija Bosanskoga ejaleta u tom razdoblju nije moguće na pravi način razumjeti i protumačiti ako se iz rasprava isključi *bedel-i nüzûl*. Na osnovi podataka iz financijskih kancelarija središnje osmanske vlasti iz 1702., *bedel-i nüzûl* bio je ubiran od 1665./1666. (1076. AH) do 1688./1689. godine (1100. AH), kad je njegovo ubiranje obustavljeno na osnovi carske zapovijedi.¹⁴ To znači da je ubiran 24 godine zaredom, što govori da se radilo o redovnoj, a ne izvanrednoj daći u tom periodu te daći koja je ubirana u ratnim i mirnodopskim okolnostima.

Važnost poreza za državu u financijskom smislu ovisi, među ostalim, o količini novca koja se od njega sakupi, a kad je riječ o Bosanskom ejaletu, o tome imamo podatke u više financijskih registara. Moguće ih je pratiti duži niz godina, ali je za potrebe ovoga rada potrebno istaknuti samo nekoliko primjera. Iz registra za *bedel-i nüzûl* iz 1659./1660. godine (1070. AH) vidi se da je u Bosanskom ejaletu tada sakupljen porez u vrijednosti od 33.412,5 groša (3.675.375 akči), a s obzirom na broj poreznih jedinica trebalo je sakupiti ukupno 47.194,5 groša (5.191.395 akči). Iz nespecificiranih razloga tada nije mogao biti sakupljen puni iznos, ali je izvjesno da se radilo o problemima povezanim s Kandijskim ratom (1645. – 1669.) i položajem Bosne u geografskoj zoni koja je neposredno osjećala posljedice ratnih sukoba.¹⁵

¹⁰ Sućeska, „Pokušaji muslimanske raje”, 193.

¹¹ McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, 112.

¹² Za područje ejaleta Karaman vidi studiju: Süleyman Demirci, *The Functioning of Ottoman Avariz Taxation. An Aspect of the Relationship between Centre and Periphery: A Case Study of the Province of Karaman, 1621-1700* (Istanbul: Isis Press, 2009), 1-239.

¹³ Dobar pokazatelj neistraženosti ove problematike, odnosno male količine informacija kojima se raspolagalo u vezi s primjenom *bedel-i nüzûla* u Bosni, jest podatak da citirani radovi A. Sućeske o tome sadržavaju tek nekoliko rečenica, ali ih se i pored toga u historiografiji uzimalo kao ključni izvor za poznavanje ovoga pitanja.

¹⁴ *bin yetmiş altı senesinden bin yüz senesine gelince eyâlet-i mezbûrede bedel-i nüzûl mâli tahsîl olunup ve bin yüz senesinde fermân-ı ‘âlişân ile ref’*. BOA – Maliyeden Müdevver (dalje: MAD.d) 8455, str. 5.

¹⁵ Svaka porezna jedinica, koja je ovdje nazvana *cizye hâne* ili samo *hâne*, plaćala je tada po 1,5 groš, ali ne na ime džizje, nego na ime *bedel-i nüzûla*, što je jasno istaknuto. Svaki groš u ovom defteru obračunavan je po tečaju od 110 akči. Ukupni broj poreznih jedinica u Bosanskom ejaletu bio je 31.463. Porez je uspješno sakupljen od njih 22.275, a to nije bilo moguće učiniti u slučaju 9.188 jedinica. BOA, MAD.d 3857, fol. 28r.

Kad se uzmu u obzir navedene brojke, nameće se zaključak da se samo na osnovi tih podataka ne bi mogle izgraditi ideje o nekom nepodnošljivom poreznom pritisku koji se naglašava kad se govori o skupini poreza poznatih kao divanski avarizi (*avâriz-i dîvâniyye*), u koje je spadao i *bedel-i nüüzûl*. Za dokazivanje takve teze trebalo bi uzeti u obzir i sve ostale porezne terete koji su padali na leđa stanovništva, kao i gospodarske okolnosti u kojima je ono živjelo. S druge strane, navedeni iznosi nisu bili ni za podcjenjivanje u odnosu na ono što je ubirano u nekim drugim provincijama. Na osnovi financijskih registara znamo da je u isto vrijeme u Budimskom ejaletu, koji je također bio istureno pogranično područje, sakupljeno 23.847,75 groša (tj. 2.623.252,5 akči), a u maloazijskom ejaletu Karaman 1658./1659. godine (1069. AH) sakupljeno je 1.362.038 akči.¹⁶

Ti su podaci dragocjeni jer pokazuju da osmanska vlast nije nužno uvijek imala iste financijske strategije u borbi s krizom. Naime, 1595. odgovor vlasti bilo je oslobođanje od poreza, a izvor koji se odnosi na 1659./1660. pokazuje da Bosna tada nije bila oslobođena od *bedel-i nüüzûla* unatoč dugotrajnom ratnom sukobu Osmanskoga Carstva i Mletačke Republike, koji je u to vrijeme crpio ljudske i materijalne resurse te osmanske provincije. Financijska kriza koju je taj rat proizveo ogledala se i u tome što nije moglo biti sakupljeno 29,20% *bedel-i nüüzûla* koji je u citiranom registru bio predviđen za sakupljanje u Bosanskom ejaletu.

Osmanska strategija borbe s kriznim situacijama u pograničnim provincijama bila je nešto drukčija u ratnom sukobu koji je osmanska vlast vodila od 1683. do 1699. s Habsburgovcima i koalicijom poznatom pod imenom Sveta liga (od 1684.). Historiografija koja se bavila tim sukobom ustvrdila je da se rat negativno odrazio na područje Bosanskoga ejaleta, pograničnu zonu koja je bila neposredno ugrožena ratom i u kojoj su sukobi proizveli različite negativne posljedice, počevši od ljudskih gubitaka, depopulacije i migracija do razaranja i gospodarske krize koja je bila usko vezana s tim.¹⁷ Postojanje krize nikad nije bilo sporno kad je u pitanju ratovanje Osmanlija sa Svetom ligom, ali osmanska reakcija na krizu, pogotovo odnos prema ubiranju *bedel-i nüüzûla*, ostala je nedovoljno istražena, a upravo nam osmanski odnos prema tom porezu otkriva nove i nepoznate stvari o osmanskoj poreznoj politici i transformacijskim procesima.

Dosad o tome nije bilo više podataka te se u historiografiji susreće tvrdnja da Osmanlije nisu naplaćivali *bedel-i nüüzûl* u Bosni od 1692., kao i da je ta obveza na kraju sasvim ukinuta početkom 18. stoljeća.¹⁸ Osim toga u dijelu literature iznesena je tvrdnja

¹⁶ Stanje primarnih izvora takvo je da nije moguće doznati broj stanovnika u spomenutim područjima u vrijeme kad je nastao ovaj izvor. Međutim, postoje podaci o broju poreznih jedinica od kojih su navedeni iznosi sakupljeni. Od svake je porezne jedinice (*hâne*) naplaćivan po 1,5 groš, a ukupno je poreznih jedinica u Budimskom ejaletu bilo 15.889,5 i u Karamanskom ejaletu 2.946,75 (doslovce 2.946,5 i ¼). BOA, MAD.d, 3857, fol. 21r, 26 v.

¹⁷ Sućeska, „Uticaj austro-turskih ratova”, 199-200.

¹⁸ Sućeska, „Uticaj austro-turskih ratova”, 200-201; Sućeska, „Pokušaji muslimanske raje”, 193.

da je Halil-paša 1701. od toga poreza oslobodio „veći broj kuća”.¹⁹ Riječ je o samo nekoliko rečenica, a iz onoga što su autori citirali vidi se da nisu raspolagali arhivskom građom koja bi omogućila kvalitetniji uvid u tu problematiku. Međutim, dosad nepoznati osmanski izvori pokazuju da to nije bila prva reakcija osmanske vlasti u vezi s ubiranjem *bedel-i nüüzûla* u osmanskoj Bosni tijekom Rata Svete lige. Prvi korak bila je jedna druga financijska mjera – smanjivanje broja poreznih jedinica koje su plaćale taj porez u ovoj pograničnoj provinciji. Naime, spomenuti porez bio je raspoređivan na porezne jedinice poznate pod imenom *hâne*,²⁰ koje su se sastojale od više realnih poreznih domaćinstava na čelu s kućnim starješinama. Sačuvane su zabilješke osmanskih financijskih kancelarija za područje sandžakā Bosna, Hercegovina, Klis, Zvornik i Cernik iz kojih se vidi da je 1686., od kraja rujna do prve dekade studenoga, na tim područjima broj poreznih jedinica prema kojima se plaćao *bedel-i nüüzûl* smanjen za jednu trećinu,²¹ a sačuvani financijski registri takvo što i potvrđuju.²² Na taj način smanjena je ukupna količina novca koju su ti sandžaci trebali plaćati na ime *bedel-i nüüzûla*.

Bila je to pragmatična mjera koja pokazuje fleksibilnost vlasti i prilagođavanje činjenici da je ubiranje poreza na terenu ugroženo zbog migracija i ratnih okolnosti. Raseljenost stanovništva spominje se u zapisima osmanske vlasti, a redukcija broja poreznih jedinica bila je zamišljena kao privremena mjera dok se stvari ne normaliziraju.

Ta se mjera nije pokazala kao dugoročno rješenje. Središnja vlast odlučila je 1688./1689. godine (1100. AH) da reduciranje broja poreznih jedinica nije dostatno da riješi krizu koja je pogodila stanovništvo te da treba potpuno obustaviti ubiranje

¹⁹ Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*. (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989), 72.

²⁰ *Hâne* doslovno znači kuća, no u 17. stoljeću u slučaju izvanrednih poreza, koji su stekli karakter redovnih podavanja, nije se radilo o kući kao realnom domaćinstvu, nego o poreznim jedinicama sastavljenim od više domaćinstava (McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, 106). *Hâne* koje su u Bosni plaćale *bedel-i nüüzûl* zovu se u izvorima *hânehâ-yı bedel-i nüüzûl*. Prije citiran izvor pokazuje da su 1659./1660. *hâne* od kojih je sakupljen *bedel-i nüüzûl* zapravo bile džizjanske kuće (*hânehâ-yı cizye*). BOA, MAD.d 3857, fol. 26v; BOA, KK.d 2657, 58.

²¹ Ovo je, naprimjer, u slučaju Bosanskoga sandžaka, kao i sandžaka Klis, bilo izraženo tako što je istaknuto da je bilo zamoljeno da se porez sakuplja od samo dvije trećine poreznih jedinica (*nüüzûl hânesi*) sve dok one ne budu „oživljene i naseljene” (*şen ve abadân oluncaya [değîn]sülûsân üzere tahsîl içün arz ve telhîs olındukda*). O tome je izdana sultanska zapovijed, a bilješka je datirana 8. studenog 1686. godine (21. zu-l-hidždžeta 1097. AH). U bilješci koja se odnosi na Hercegovački sandžak spominje se ista odredba, s tim da je tu bilo dodano da je ona donijeta „iz milosti prema sirotinji” (*fukaranun hâllerine merhameten*). Datirana je 29. rujna 1686. godine (11. zu-l-kade 1097. AH). Bilješka istoga sadržaja stavljena je i za sandžake Zvornik i Cernik. Također je datirana 29. rujna 1686. godine. BOA, MAD.d. 8455, str. 7.

²² Naprimjer, u popisu poreznih jedinica koje su trebale plaćati *bedel-i nüüzûl* iz 1690./1691. godine (1102. AH) vidi se da je njihov broj bio smanjen. Kliški sandžak tada ih je imao 967, a prije ih je bilo 1450. U defteru je stajala bilješka „dvije trećine” (*sülûsân*), koja je upućivala na to da je središnja vlast smanjila broj poreznih jedinica. Međutim, po svemu sudeći, ta obveza stajala je tada samo na papiru, u osmanskim kancelarijama, jer *bedel-i nüüzûl* u to vrijeme u Bosanskom ejaletu nije bio sakupljan na terenu, kao što je pokazano na drugome mjestu u ovom radu. BOA, MAD.d 3265, str. 67.

bedel-i nüzüla u Bosanskom ejaletu.²³ Navedeni podatak uopće nije poznat u historiografiji. Međutim, primarni osmanski izvori pokazuju upravo spomenutu godinu kao vrijeme obustave te porezne obveze, a godina o kojoj se govori u historiografiji, 1691./1692., u najboljem je slučaju mogla biti samo vrijeme kad je odluka obnovljena. Kriza se nastavljala te iz osmanskih izvora iz 1690-ih imamo sačuvana izvješća o materijalnim i ljudskim gubicima, raseljenosti stanovništva i bolestima koje su harale. Na kraju je rat završen sklapanjem Karlovačkoga mirovnog ugovora 1699. godine. Međutim, to nije značilo i kraj gospodarske krize u Osmanskom Carstvu i njegovim pograničnim provincijama. Pred osmanskom vlašću stajao je zadatak ponovnoga zavođenja reda i poretka te stabiliziranje stanja u državi. Osmanski namjesnici imali su važnu ulogu u ostvarenju planova središnje vlasti, a u Bosanskom ejaletu od 1688. do 1702., u vrlo važnim godinama za to područje, beglerbeg je bio Köse Halil-paša, nekadašnji glavni osmanski defterdar, što znači da se radilo o osobi upućenoj u finese osmanske financijske politike, odnosno čovjeku koji je aktivno sudjelovao u njezinu kreiranju.

Halil-paša želio je vratiti stanovništvo Bosanskoga ejaleta na njihova područja te je u tom smislu preporučivao različite mjere koje su tome trebale doprinijeti, a jedna od njih bilo je novo produženje oslobođanja Bosanskoga ejaleta od *bedel-i nüzüla*. Na osnovi zabilješke u osmanskim financijskim registrima od 30. siječnja 1701. godine (20. ša'bana 1112. AH) vidi se da je upravo Halil-paša izvijestio osmansku središnju vlast da red (*nîzâm*) još uvijek nije uspostavljen te je preporučio da se sljedeće, 1701./1702. godine (1113. AH) taj porez ne sakuplja. Halil-paša je tvrdio da stanovnici ne mogu plaćati tu daću te tražio i dobio donošenje naredbe središnje vlasti.²⁴ O toj odluci nema nikakvih podataka u historiografiji koja se bavi poviješću toga razdoblja.

Bila je to ipak još uvijek samo odluka kojom se privremeno produžavalo oslobođanje od poreza i ona nije razlog zbog kojega se u ovom radu govori o početku 18. stoljeća kao iznimno važnom razdoblju u gospodarskoj povijesti osmanske Bosne. No, važan moment i ono što je istinski doprinijelo da se to doba razumije kao vrijeme nekih od prijelomnih trenutaka u provincijskim financijama, zajedno s drugim razlozima o kojima će biti govora u sljedećim poglavljima, bila je odluka da se cijeli Bosanski ejalet 1702. potpuno oslobodi od plaćanja *bedel-i nüzüla*. Toga puta radilo se o trajnom oslobođanju te osmanske pogranične provincije, što je bio treći važan korak u financijskoj politici olakšavanja plaćanja toga poreza nakon što se krizu najprije

²³ U jednoj zabilješci iz osmanskih financijskih kancelarija, datiranoj 30. siječnja 1701. godine (20. ša'bana 1112. AH), stoji: „Bosna, Hercegovina, Zvornik i Klis, u Bosanskom ejaletu, do 1100. [tj. 1688./1689. n.e.] godine sakupljan je *bedel-i nüzü*, ali od [1]100. godine naređeno je da se on ne sakuplja zbog toga što su se konstantno događali vojni pohodi” (*Bosna eyâletinde vâkı‘ Bosna ve Hersek ve İzvornik ve Klis sancaklarında bin yüz senesine gelinceye bedel-i nüzülleri tahsil olunagelüp lâkin yüz senesinden beru seferler mütemâdi oldıgundan bedel-i nüzülleri tahsili fermân olunmayup*). BOA, MAD.d 8455, 4.

²⁴ U Halil-pašinu službenom dopisu, prema ovom priopćenju, stajalo je još i da se raja razbježala zbog „neprijateljske najezde” (*istilâ-yı düşmenden*). BOA, MAD.d 8455, 4.

pokušalo riješiti smanjivanjem broja poreznih jedinica, tj. umanjivanjem ukupnoga iznosa poreza i privremenim oslobađanjem cijeloga ejaleta od te daće.

Kako je došlo do te odluke i što o tome imamo zabilježeno u povijesnim izvorima? Na osnovi dostupnih izvora može se zaključiti da su određenu ulogu u tome imali i pripadnici osmanske elite u Bosanskom ejaletu, koji su zamolili da se donese odluka o oslobađanju od *bedel-i nüzûla*. Osmanski financijski registri bilježe dokument od 3. svibnja 1702. u kojem stoji da su beglerbeg, sandžakbezi, ulema, šejhovi, zaimi, timarnici i „sva ostala sirotinja” (*ve sâ'ir bi'l-cümle fukarâ*) uputili kolektivnu predstavku (*mazhar*) u kojoj su tvrdili da se raja razbježala zbog neprijateljske najezde te da će se sva sela raspršiti ako se nastavi uzimati *bedel-i nüzûl*. Zamolili su da se ubuduće Bosanski ejalet više ne uznemirava zahtijevanjem te daće. Halil-paša bio je taj koji je izvijestio o kolektivnoj predstavi te je na osnovi njegove molbe središnja vlast donijela carsku naredbu o oslobađanju od spomenutoga poreza. Na kraju, kako pokazuje službena uputa za pisanje takve naredbe i više bilježaka u osmanskim financijskim registrima, odlučeno je da se „iz milosti prema njihovu stanju, a u skladu s njihovom molbom, ubuduće *bedel-i nüzûl* više ne nameće” (*hâllerine merhameten istidcâları üzere fî-mâ bacd bedel-i nüzûl teklîf olinmamak*)²⁵ te da se o tome napravi zabilješka u Mevkufâtü.²⁶

Višestruko je značenje donošenja te naredbe i potrebno ga je protumačiti da bi se razumjela politika osmanske vlasti i transformacijski procesi na osmanskoj periferiji. Naredba je važna jer pokazuje osmansku fleksibilnost i pragmatično postupanje u pokušaju rješavanja krize na osmanskoj periferiji, ali i da se transformacijski procesi nisu odvijali istovjetno u različitim regijama Osmanskoga Carstva. Ako pogledamo neke unutarnje provincije poput Rumelije i Anadolije, vidi se da se u njima *bedel-i nüzûl* i dalje ubirao, i to jasno pokazuje da je osmanska vlast u 18. stoljeću, kao i prije, paralelno vodila različite financijske politike na različitim stranama u nastojanju da u njima ojača državni kapacitet.²⁷

Odluka o oslobađanju Bosne od *bedel-i nüzûla* imala je posljedice i za državne financije i za gospodarski položaj stanovništva osmanske Bosne. Središnja vlast izgubila je njome prihod koji je dugo bio dio državne financijske strukture, a posljedice za gospodarski položaj stanovništva ogledaju se u tome što je dugoročno nestao jedan

²⁵ Ovi podaci potječu iz dokumenta (tzv. *tezkiye*) zabilježenog u financijskim knjigama središnje osmanske vlasti, prema kojem se postupalo i koji je, kako je u njemu jasno naglašeno, trebao poslužiti za izdavanje sultanske zapovijedi o ovom pitanju. Dokument je datiran 3. svibnja 1702. godine (5. zu-l-hidždže 1113. AH), a važan je zbog navedene odluke o oslobađanju od poreza, ali i zbog toga što se u njemu prenosi sadržaj nekih prethodnih zapovijedi o *bedel-i nüzûlu* u Bosanskom ejaletu. BOA, MAD.d 8455, 4-5.

²⁶ Mevkufât je bilo ime financijske kancelarije osmanske središnje vlasti koja je vodila računa o sakupljanju poreza iz skupine poznate pod nazivom divanski avarizi (*avâriz-ı divâniyye*).

²⁷ Naprimjer, na osnovi popisa poreznih jedinica koje su 1717./1718. godine (1129. AH) plaćale *bedel-i nüzûl* u Rumelijskom ejaletu može se zaključiti da je vlast na tom području u to vrijeme još uvijek računala na prihode od navedenoga poreza, za razliku od Bosne, u kojoj je on bio ukinut. BOA, MAD.d 3212, 4.

dio u ukupnom poreznom zaduženju koje je podnosilo lokalno stanovništvo. Nakon 1702. nema podataka da je u Bosni ikad više ubran *bedel-i nüzûl*.

I sami osmanski financijski činovnici smatrali su da je Halil-pašino doba bilo prijelomna točka u pogledu plaćanja toga poreza. Kad su sastavljali porezne registre koji su se odnosili na *bedel-i nüzûl*, u njih su redovito unosili zabilješku na margini da je odluka o tome da se ta daća više ne zahtijeva na području Bosne donijeta u Halil-pašino vrijeme te su davali i njezin kratki sadržaj.²⁸ Tako su pokazivali da je ona i dalje na snazi te da je to doba bilo presudno za razumijevanje zašto u Bosni nije više bilo zakonito uzimati taj porez. Zanimljivo je da su paralelno formalno i dalje navodili porezne jedinice koje su se odnosile na *bedel-i nüzûl*, ali to ipak ne znači da je on tada bio stvarno ubiran na terenu, što se vidi iz zabilješki na marginama. To ne treba čuditi jer su u tim istim defterima bile evidentirane i porezne jedinice u nepovratno izgubljenim područjima nekadašnjega Budimskog ejaleta, a jasno je da više nije moglo biti govora o osmanskome ubiranju podavanja u tim regijama.²⁹

Navedeni podaci o oslobađanju Bosanskoga ejaleta od *bedel-i nüzûla* pokazuju i da osmanska strategija borbe s kriznom situacijom koju je proizveo dugotrajni rat s članicama Svete lige nije bila odluka koja se zbila preko noći, nego da se prije radilo o kruni više različitih financijskih odluka kojima su prvotno pokušali riješiti krizu. Način donošenja te odluke upućuje na to da njezino razumijevanje i tumačenje nadilazi tradicionalne interpretativne strategije povjesničara prema kojima se politika središnje vlasti tumači isključivo ili pretežno kao rezultat odluka krupnih aktera te vlasti. Umjesto toga vidi se da je porezno oslobođenje koje je 1702. stekao Bosanski ejalet bilo rezultat kompleksne interakcije središnje vlasti s provincijskim namjesnikom Halil-pašom, lokalnih elita koje su kolektivnim predstavkama molile da se ta mjera donese, kao i akcije porezom opterećena stanovništva koje se odbijalo vratiti na svoja prijašnja staništa.

Zahvaljujući toj interakciji na kraju je realizirana spomenuta financijska mjera, koja daje argument za zaključak da Halil-pašino doba nije bilo prijelomno samo u pogledu političkih događaja, što se često dokazuje spominjanjem završetka višegodišnjih ratnih operacija i sklapanja važnoga mirovnog ugovora, nego i kao doba u kojem su se dogodili neki od prijelomnih trenutaka u gospodarskoj povijesti osmanske Bosne. Kriza, stvarna i percipirana, dovela je do promjena čiji je učinak bio dugoročan i, kako se pokazalo, iznimno važan za tumačenje osmanskih transformacijskih procesa u 18. stoljeću, ali i razumijevanje čimbenika koji su oblikovali život lokalnoga stanovništva na zapadnoj periferiji svijeta islama.

²⁸ Primjerice, takva zabilješka stoji u defteru poreznih jedinica *bedel-i nüzûla* iz 1717./1718. godine. BOA, MAD.d 3212, 83.

²⁹ Osmanski popis „kuća” koje su trebale plaćati *bedel-i nüzûl* iz 1717./1718. još uvijek je sadržavao porezne jedinice u Budimskom ejaletu. BOA, MAD.d 3212, 77.

Halil-pašino doba i strukturne promjene u financijama osmanske Bosne: ukidanje „vlaških podavanja” i prijelaz na naturalnu rentu

Agrarno gospodarstvo i provincijske financije osmanske Bosne nisu bili statične, ne-promjenjive cjeline, nego sustavi odnosa i ljudskih praksi koji su tijekom stoljeća više puta prošli različite promjene, čije je razumijevanje ključno za donošenje relevantnih zaključaka o povijesti toga prostora u osmanskom političkom i civilizacijskom kontekstu. Gledano iz pozicije gospodarske povijesti, posebice je važno detektirati i protumačiti pojave koje su u znatnijoj mjeri utjecale na strukturu provincijskih financija, funkcioniranje agrarnoga gospodarstva i robno-novčanu razmjenu, proizvedeći pritom posljedice koje su se sudbonosno odrazile na život velikih skupina stanovništva. Među takve povijesne fenomene u osmanskoj Bosni, koji se ovdje označavaju izrazom strukturne promjene, ubrajaju se i slučajevi u kojima je odlukama vlasti bio promijenjen režim ubiranja državnih prihoda, poreza i rente na zemljištima u državnom vlasništvu u toj mjeri da se može govoriti o krupnim posljedicama za provincijske financije i gospodarstvo.

Ovim poglavljem nastoji se pokazati da je jedno takvo razdoblje u kojem su se zbile strukturne promjene u financijama osmanske Bosne bio kraj 17. i početak 18. stoljeća, odnosno doba namjesništva Köse Halil-paše, te da se one, uz ostalo, ogledaju u tome što je u tom periodu bio promijenjen režim ubiranja državnih prihoda na velikom broju zemljišnih parcela koje su bile u sastavu državnih zakupnih jedinica poznatih pod nazivom mukate (*mukâtaʿa*). Na njima su tada ukinuti „vlaški porezi” (*rûsûm-i eflâkân*),³⁰ odnosno filurija (*resm-i filûrî*),³¹ kao i podavanja odsjekom (*maktûc*),³² što

³⁰ Mukate koje su kao predmet imale zemljišta pod porezom zvanim filurija u 18. stoljeću redovito se nazivaju „mukatama vlaških poreza” (*mukâtʿa-yi rûsûm-i Eflâkân*). BOA – Bâb-ı Defteri, Başmuhasebe, Bosna Hazinesi defterleri (dalje: D.BŞM.BNH.d) 16771, 4.

³¹ Doslovno iskazano u genitivnoj vezi sastavljenoj od dvije imenice kao „porezi Vlaha” (*resm-i Eflâkân*), s tim da je moglo biti izraženo i atributivnom konstrukcijom „vlaški porezi” (*resm-i eflâkiyye*). Radi se samo o različitom načinu definiranja jednih te istih poreza. Vlaški porez o kojem je riječ mogao se nazivati i *resm-i filûrî*, odnosno filurija. To je bio čisto novčani porez. Zakupne jedinice u Bosni koje su za predmet imale zemlju na koju je bila nametnuta filurija redovito se u izvorima 18. stoljeća nazivaju „mukate vlaških poreza” (*mukâtʿa-yi rûsûm-i Eflâkân*). Taj porez činio je obvezu vlaških domaćinstava u katastarskim popisnim defterima iz klasičnoga razdoblja osmanske povijesti. Međutim, pogrešno bi bilo misliti da je tada taj porez plaćao samo obveznik koji je bio u etničkom smislu Vlah (*Eflâk*) ili da su ga plaćali samo stočari, kao što se često susreće u literaturi. Naime, taj porez nije se vezivao samo za domaćinstvo nego i za zemlju te je obveza njegova plaćanja u drugoj polovini 16. i početkom 17. stoljeća padala na svakoga tko je držao zemlju podložnu filuriji, tko god to bio. Ta obveza nastavljena je i u kasnijem periodu. Zbog toga u 18. stoljeću susrećemo pripadnike muslimanske vojničke klase koji su držali zemljišne tapije za filurijsku zemlju, pri čemu je u njima bilo izričito navedeno da daju filuriju (Bosna i Hercegovina /dalje: BiH/ – Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo /dalje: GHB/ – Zbirka osmanskih dokumenata /dalje: A/, 4855/TO-32). Osobe koje su imale obvezu plaćati filuriju u izvorima se nazivaju filuridžije (*filûrici*). Puna filurija mogla je imati različite iznose u različitim administrativnim jedinicama, a bila je snižena na zemljišnim jedinicama koje su bile manje od pune baštine. Podaci o filuriji u literaturi se, među ostalim, susreću u: Nenad Moačanin, *Turska Hrvatska* (Zagreb: Matica hrvatska, 1999), 121-122; Snježana Buzov, „Vlasi u bosanskom sandžaku i islamizacija”, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 41 (1991): 99-111.

³² Određena podavanja bilo je moguće plaćati odsjekom, tj. paušalno. Naprimjer, na zemljišnim površinama većim ili manjim od cijele baštine mogao je, u skladu s prosudbom vlasti, biti uspostavljen

su bila novčana podavanja koja su vrijedila desetljećima, nakon čega se prešlo na sistem naturalne desetine (*öşr*)³³ i pratećih podavanja.³⁴

Riječ je o pojavi koja nesumnjivo daje čvrstu osnovu za razgovor o promjeni izvora prihoda u provincijskim financijama, što se odrazilo i na trgovinsku razmjenu koja je bila povezana s agrarnim sektorom u osmanskoj Bosni. Dakako, pod time se ne podrazumijevaju opsežnije promjene u strukturi same poljoprivredne proizvodnje, odnosno o tome trenutačno nema potvrda u primarnoj građi. Međutim, bez obzira na važnost koju ta promjena ima za razumijevanje različitih faza u procesima fiskalne transformacije, zanimljivo je da ona kao takva uopće nije bila prepoznata niti protumačena u historiografiji. Ne postoji nijedan rad koji detektira pojavu takvih razmjera i značenja u Bosni u Halil-pašino doba, a razlog je neistraženost primarnih izvora koji omogućavaju donošenje toga zaključka, kao i fokusiranost znatnoga broja istraživača na druge probleme i periode. Naime, kritičkim sagledavanjem literature zaključeno je da je najistraženiji dio agrarne povijesti osmanske Bosne period 15. i 16. stoljeća, kad su uspješno identificirane i neke važne promjene koje su se odnosile na režim ubiranja podavanja, odnosno pretvaranje naturalnih u novčana podavanja, ali i obratno.³⁵ Dobro je poznato i prevođenje državnih zemljišta na sustav naturalne desetine koje se dogodilo sredinom 19. stoljeća.³⁶ Međutim, kad je u pitanju razdoblje od gotovo dva i pol stoljeća između tih krajnjih točaka, poznavanje transformacijskih procesa u agrarnom gospodarstvu mnogo je skromnije. Zbog toga su neki autori čak smatrali

neki iznos koji je bio veći ili manji od pune filurije te je takva daća nazivana iznosom koji je ustanovljen odsjekom (*ber-vech-i maktû*). Odsjekom su mogla biti određena i podavanja na nekim čiflucima kao zamjena za desetinu i rajinske daće. Podavanja utvrđena odsjekom susreću se u različitim osmanskim katastarskim popisnim defterima, i u popisima vlaških baština i podavanja (BOA, MAD.d 560, 22) i u detaljnim katastarskim popisima oblasti za koje je evidentno da se nije radilo o Vlasima, nego o posjednicima iz redova zemljoradničke raje, odnosno posjednicima čifluka iz reda osmanske vojničke klase. Usp. Fahd Kasumović, „Osmanska agrarna politika i nadmetanje za zemlju u jugoistočnoj Evropi (analiza čifluka u Bosanskom sandžaku od uspostavljanja osmanske vlasti do početka 17. stoljeća)”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* 35 (2014): 117-120, 145; Moačanin, *Turska Hrvatska*, 126.

³³ Desetina je u šerijatskom pravu označavala vrstu naturalnoga poreza. Nesporno je da je na privatnim zemljištima muslimana u arapskom svijetu ona to i bila. Međutim, postoje razilaženja o desetini na državnim zemljištima u Osmanskom Carstvu. Naprimjer, neki su osmanski pravници 16. stoljeća smatrali da je desetina na mirijskoj zemlji bila renta (*icâre-i müeccele*), a istovremeno su ju tumačili kao vrstu šerijatskoga zemljišnog poreza (*harâc-ı mukâseme*). U dijelu historiografije smatra se da su se pojam renta i porez podudarali ondje gdje je država prema seljacima nastupala istovremeno kao suveren i kao zemljovlasnik. Usp. Halil Cin, *Mirî Arazi ve bu Arazinin Mülk Haline Dönüşümü* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 1969), 97; Nedim Filipović, „Pogled na osmanski feudalizam”, *Godišnjak Istorijeskog društva Bosne i Hercegovine* 4 (1952): 72; Halil İnalçık, „Islamization of Land and Land Tax”, u: *Essays in Ottoman History*, ur. Halil İnalçık (Istanbul: Eren Yayınları, 1998), 155-169.

³⁴ Misli se na novčana podavanja kao što su *resm-i çift*, ispendža i druga koja su u klasičnom osmanskom agrarnom sustavu naplaćivana od seoske zemljoradničke raje.

³⁵ Filipović, „Pogled na osmanski feudalizam”, 118; Kasumović, „Osmanska agrarna politika”, 125; Jusuf Mulić, „Društveni i ekonomski položaj Vlaha i Arbanasa u Bosni pod osmanskom vlašću”, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 51 (2011): 129-134; Vjeran Kursar, „Being an Ottoman Vlach: On Vlach Identity (Ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th-18th Centuries)”, *OTAM* 34 (2013): 122; Moačanin, *Turska Hrvatska*, 80-87; Nenad Moačanin, *Town and Country on the Middle Danube* (Leiden: Brill, 2006), 199.

³⁶ Ahmed S. Aličić, „Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka”, *Prilozi* 16 (1980), br. 17: 129-174.

da je ukidanje filurije i prijelaz na režim desetine fenomen koji se počeo odvijati tek u 19. stoljeću.³⁷ Drugi su pak imali neke informacije o toj pojavi u 18. stoljeću, vezujući ju za pokušaje osmanskih spahija da nametnu desetinu kao podavanje ondje gdje su tradicionalno postojale novčane daće, pogotovo od druge polovine 18. stoljeća, a neki su iznijeli i podatak da je takvih „pokušaja” bilo i na mukatama.³⁸

To su bile bitne konstatacije za doba u kojem su nastale, ali ipak treba istaknuti da se radi o samo nekoliko rečenica o toj problematici, bez pratećih konkretnih podataka, primjera, godina, imena povijesnih aktera, objašnjenja uzroka i posljedica, odnosno bez navođenja i precizne analize osmanske financijske građe.

Bez obzira na to treba naglasiti da navedena literatura barem spominje promjene u režimu ubiranja državnih prihoda u 18. stoljeću, ako već ne daje podatke o dobu Halil-pašina namjesništva. Za razliku od toga, u utjecajnim svjetskim osmanističkim djelima o transformacijskim procesima u Osmanskom Carstvu provincijama je na imperijalnoj periferiji posvećen simboličan prostor, a ukidanje filurije i prijelaz na režim desetine u osmanskoj Bosni uopće se ne spominje kao argument, ni u Halil-pašino doba ni u kasnijim razdobljima.³⁹

Dokazivanje teze o strukturnim promjenama u financijama i gospodarstvu Bosne u Halil-pašino doba te njihovu značenju za razumijevanje širih osmanskih transformacijskih procesa počiva na tome da se prezentiraju i odgovarajuće protumače relevantni podaci iz osmanske financijske građe koji pokazuju da su se zbile ozbiljnije promjene u režimu ubiranja prihoda na državnim mukatama krajem 17. i početkom 18. stoljeća. U sklopu toga nužno je objasniti zbog čega je uopće vlast odlučila mijenjati režim ubiranja državnih prihoda i u kojem je to obujmu bilo izvedeno u Bosni.

Na osnovi dostupnih primarnih dokumenata može se zaključiti da je središnja vlast započela ozbiljnije aktivnosti na ukidanju „vlaških poreza” i zavođenju naturalne desetine na državnim mukatama u Bosni ubrzo nakon sklapanja Karlovačkoga mirovnog ugovora. Međutim, treba istaknuti da se radi o prvim dokumentima takva sadržaja koji su pronađeni tijekom ovoga istraživanja te je moguće da je sličnih pojava bilo i prije, a pogotovo nakon 1695., kad je u Osmanskom Carstvu ustanovljen sustav doživotnoga zakupa državnih prihoda (*mâlikâne*). Osmanski politički akteri željeli su time uspostaviti režim podavanja koji bi bio atraktivniji potencijalnim zakupcima, što je na kraju trebalo doprinijeti lakšem izdavanju državnih prihoda u zakup, a time i ostvarivanju stabilna i sigurna prihoda od zakupnina. Dokument koji upućuje na to potječe iz srpnja 1699., a odnosi se na određena zemljišta koja su bila pod filurijom i

³⁷ Truhelka je kao prvi njemu poznat slučaj ukidanja filurija naveo podatak iz 1833. na području Hercegovine te konstatirao da su filurije i mukate konačno ukinute 1851. akcijom Omer-paše Latasa. Čiro Truhelka, „O podrijetlu žiteljstva grčkoistočne vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini (1941)”, u: *Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji*, ur. Ivan Mužić (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2010), 125-126.

³⁸ Sućeska, „Uticaj austro-turskih ratova”, 200; Sućeska, „Pokušaji muslimanske raje”, 195.

³⁹ İnalçık, „Military and Fiscal Transformation”, 283-337; Faroqhi, „Crisis and Change”, 411-636; Barkey, *The Empire of Difference*, 1-342; Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, 1-417; Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, 1-384.

podavanjima odsjekom (*maktûc*) u nahiji Uskoplje (osm. Uskopje) u sandžaku Klis. Središnja vlast donijela je tada odluku o izmjeni režima ubiranja državnih prihoda nad 362 baštine te je zatraženo da se korekcija o tome unese u sumarni katastarski popis (*icmâl defter*).⁴⁰ Obrazloženje te odluke važno je za ovu temu. Objašnjeno je da su te baštine bile dane u doživotni zakup izvjesnom Hadži Ibrahimu, koji je uredno uplatio određenu veću svotu na ime dijela zakupnine koji se plaćao unaprijed, obvezujući se usto da će „Bosanskoj riznici” (*Bosna hazînesine*) na ime godišnje zakupnine redovito slati dogovoreni novčani iznos.⁴¹ Zauzvrat je kao ovlašteni zakupnik stekao pravo u ime države ubuduće na spomenutim baštinama sakupljati naturalnu desetinu koja je uvedena umjesto filurije i podavanja odsjekom koji su u starim katastarskim defterima bili ubilježeni kao obveza posjednika tih baština. Na osnovi toga dokumenta vidi se da se radilo o selima koja su bila dio sultanskoga hasa⁴² na tom području (*havâss-ı hümayûn karyeleri*).⁴³

Zašto je vlast promijenila dotadašnji način ubiranja prihoda i umjesto novčanih daća odredila ubiranje naturalne desetine postaje jasnije kad se vidi koliki su zapravo bili iznosi koje su katastarski popisi predviđali. Na osnovi toga dokumenta vidi se da je puna filurija za te baštine iznosila 280 akči, a na drugim su mjestima bili registrirani manji iznosi: 150, 140, 120, 80, 60, 50, 40, 30 akči itd. Osmanska je praksa bila takva da je omogućavala da se filurija na pola baštine plati u manjem iznosu te da se odsjekom plate i manji iznosi u skladu s procjenom koliko su mogle podnijeti zemljišne jedinice o kojima se radilo.⁴⁴

⁴⁰ *defter-i icmâlda kurâ-yı mezbûrenün maktû'ları ref' ve sâ'ir ôşr alınan kurâ misilü ôşr alınmak üzere mahalleri tevki'i kalemiyle tashih.* BOA, MAD.d 2647, 19.

⁴¹ „Bosanska riznica” u pogledu ustrojstva nije bila neovisna financijska jedinica, nego odjel Glavne državne riznice poznate pod imenom *Hazîne-i âmire*. Bila je, među ostalim, zadužena i za financijsko kontroliranje prihoda većine državnih mukata na području Bosanskoga ejaleta. Neke mukate nisu bile pod kontrolom Bosanske riznice te se ne susreću u njezinim financijskim popisima. Naprimjer, „Mukata ciganske džizje ejaleta Bosna” (*mukata'a-yı cizye-yi Kıbtîyân-ı eyâlet-i Bosna*) nije registrirana u popisima mukata korištenim u ovom radu. Na osnovi drugih izvora znamo da je tu mukatu kontrolirao financijski odjel središnje vlasti koji je u financijskim registrima označavan izrazom *Kalem-i mukâta'-ı ma'âden*. BOA, MAD.d 3393, 75v.

⁴² Pojam has u osmanskoj administrativno-pravnoj terminologiji upotrebljavan je na različite načine. Njime su označavana „sredstva za izdržavanje” (*dîrlik*) koja je središnja vlast dodjeljivala visokim državnim dužnosnicima i sultanijama, pri čemu ona nisu isplaćivana izravno iz državne riznice, nego su ih predstavnici uživatelja ubirali u obliku različitih podavanja od stanovništva koje je uz tapiju (dokument o pravu posjeda) držalo zemljišta čija je svojina pripadala državi, kao i od ostaloga stanovništva na hasovima koje je bilo podložno plaćanju osobnih podavanja. Ovim pojmom moguće je označiti navedeni prihod, ali i zemljišta od kojih je taj prihod ubiran. Posebnu vrstu činili su sultanski hasovi (*havâss-ı hümayûn*), koji su se sastojali od zemljišta u državnoj svojini čiji državni prihod – tj. različite zemljišne i osobne daće – nije raspodjeljivan timarnicima ni državnim dužnosnicima i sultanijama, nego je bio zadržan za središnju blagajnu, koja ga je raspoređivala u različite svrhe, u skladu s državnim potrebama, a najčešće za financiranje vojničkih posada. U sastav sultanskoga hasa redovno su ulazili i prihodi od rudnika. Autori koji su nastojali napraviti paralele sa zapadnoeuropskim feudalnim sistemom uspoređivali su sultanske hasove s regalnim dobrima, tj. vladarskom domenom.

⁴³ BOA, MAD.d 2647, 18-19.

⁴⁴ BOA, MAD.d 2647, 19.

No ovdje je važna činjenica da su posljednji katastarski popisi koji su sastavljeni u sandžacima osmanske Bosne nastali početkom 17. stoljeća te da su kao takvi vrijedili sve do tanzimatskih reformi. U njima navedeni novčani iznosi nisu se mijenjali,⁴⁵ a s druge je strane akća uslijed inflacije s vremenom izgubila na vrijednosti.⁴⁶ Zbog toga su svi spomenuti iznosi krajem 17. stoljeća smatrani iznimno niskima, a potencijalnom zakupniku više se isplatilo ubirati naturalna podavanja nego devalvirane novčane iznose. Taj problem izazivao je cijelo 18. stoljeće žalbe osmanskih zakupnika, koji su prihod naveden u defterima smatrali nedostatnim. Štoviše, zabilježeni su slučajevi da su neke mukate na kojima je plaćana desetina pojedine osobe nastojale vratiti na režim filurije te su zakupci otvoreno isticali da je to stvaralo manjak prihoda na mukatama.⁴⁷ Kad se sve to ima u vidu, jasno je zašto su zakupci preferirali ubiranje desetine umjesto novčanih daća, kao i zašto je središnja vlast u spomenutom slučaju promijenila režim ubiranja državnoga prihoda.

Dokument iz 1699. čiji je sadržaj prethodno analiziran važan je jer upućuje na pojačanu aktivnost vlasti u promjeni režima ubiranja državnoga prihoda, ali se u njemu ne govori o ulozi Halil-paše u donošenju te odluke niti se vidi u kojoj je mjeri spomenuta mjera bila raširena, što je bitno za donošenje zaključaka o opsegu strukturnih financijskih promjena koje su se odvijale krajem 17. i početkom 18. stoljeća. Međutim, sačuvani su drugi dokumenti, iz nešto kasnijega perioda, koji pokazuju da ta mjera nije bila ograničena na prostor Uskoplja te da je u Halil-pašino vrijeme u Bosanskom ejaletu više filurijskih mukata prevedeno na režim plaćanja naturalne desetine.

Među ostalima, važne podatke o tome sadržava predstavka koju je središnjoj vlasti 1776. uputio anadolski namjesnik Abdullah-paša, koji je u doživotnom zakupu držao tzv. vojnučku mukatu u Hercegovačkom sandžaku, koja se sastojala od državnih prihoda na nekadašnjim vojnučkim⁴⁸ zemljištima, na kojima su tradicionalno

⁴⁵ Ovo je moguće dokazati pomoću izvora koji se odnose na Bosanski sandžak, uz napomenu da je ista praksa vrijedila i za Kliški sandžak. Naprimjer, kad se usporede izvodi iz katastarskih popisa koji su 1838. izdavani za nahiju Borač u Bosanskom sandžaku s podacima iz opširnoga katastarskog popisa toga sandžaka iz 1604., dolazi se do zaključka da se radilo o identičnim tekstovima. Drugim riječima, katastarski popisi s početka 17. stoljeća još su uvijek vrijedili krajem četvrtoga desetljeća 19. stoljeća, što znači da su bile na snazi i porezne obveze za to područje. Iznimka su bili slučajevi kad se dogodila službena korekcija u katastarskim popisima. Usp. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv. 4, prev. Amina Kupusović (Sarajevo: Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo; Orijentalni institut u Sarajevu, 2000), 98-103; GHB, A-4773/TO.

⁴⁶ Opadanje vrijednosti akće može se vidjeti po tome što je 1584. jedan venecijanski dukat mijenjan za 65 do 70 akći, a 1708. taj je omjer iznosio 1 : 360 akći. Akća je s vremenom nestala iz svakodnevne uporabe i služila je u obračunske svrhe. Şevket Pamuk, *Ottoman Monetary History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 142, 144.

⁴⁷ Naprimjer, zakupnik „Mukate hercegovačkih vojnika”, koju je Halil-paša preveo na režim desetine s režima filurije, žalio se 1776. godine (1190. AH) središnjoj vlasti da su neki stanovnici nastojali isposlovati sultansku zapovijed o plaćanju filurije te da otkazuju plaćanje desetine. Prema njegovu priopćenju, na taj se način pojavio manjak prihoda na mukati (*a'şâr-ı şer'iyyenün tahsîlini ibtâl ve muk'at'anun kesr ve noksânına bâ'is ve bâdî olmagla*). BOA – Cevdet, Maliye (dalje: C.ML) 14885.

⁴⁸ Vojnuci su bili vojnički red na osmanskom Balkanu sastavljen prije svega (ali ne isključivo!) od lokalnoga kršćanskog stanovništva. Krajem 15. i početkom 16. stoljeća u pograničnim su krajevima čuvali stražu na izloženim mjestima te sudjelovali u vojnim pohodima. Za svoju službu uživali su

ubirana novčana podavanja, a ne desetina. On je tvrdio da je „većina mukata” (*ekseriyâ mukâta‘âtı*) u Bosanskom ejaletu – uključujući onu koju je on držao, prema „Halil-pašinu uređenju” (*Halîl Paşa nizâmında*) – bila 1700./1701. godine (1112. AH) prevedena s „[režima] filurije na [režim] desetine” (*filûriden ôşre tashih*). Kad se pogledalo u arhive osmanskih financijskih kancelarija, pronađen je sultanski ferman iz 1723. u kojem se također spominjala tvrdnja da je navedena mukata prevedena na desetinu „prije 23 godine”, što jasno upućuje na Halil-pašino vrijeme, te je u okviru prepiske vođene među činovnicima središnje osmanske uprave donesen i njegov prijepis.⁴⁹

Nažalost, zasad se ne može utvrditi precizan broj mukata na kojima je promijenjen režim ubiranja državnoga prihoda i to je pitanje moguće dopuniti novim istraživanjima. Međutim, pored podataka s kraja 17. i početka 18. stoljeća koji govore o državnoj akciji prevođenja konkretnih filurijskih mukata na režim desetine, jedan od važnih rezultata ovoga rada je i saznanje da su pojedini visoki dužnosnici osmanske administracije iz nešto kasnijega vremena smatrali Halil-pašino doba razdobljem u kojem su se na području Bosanskoga ejaleta dogodile financijske promjene širokih razmjera. Označavanje cijele akcije reorganizacije mukata imenom Halil-paše znakovito je jer pokazuje da se smatralo da je taj namjesnik igrao važnu ulogu u donošenju navedenih mjera. Inače, provincijski namjesnici imali su veliku ulogu u organiziranju popisa lokalnih mukata, kao i u ostvarivanju uvjeta da se državni prihod na njima neometano ubire, te u tom smislu treba shvaćati i Halil-pašine aktivnosti. Bitno je napomenuti da nikakve mjere u reorganizaciji i popisivanju mukata on nije mogao izvesti samoinicijativno, bez odobrenja i suradnje ključnih aktera središnje vlasti. Da bi financijske mjere važne poput ovih mogle biti legitimne i učinkovite, morale su biti donijete u suradnji i koordinaciji s glavnim defterdarom i velikim vezirom, koji su „krojili” politiku na polju financija. Na kraju, sam Halil-paša bio je aktivan kreator te politike kao bivši šef financija u Osmanskom Carstvu, a kako pokazuju ovi dokumenti, iskazao se i kao osoba koja je provela financijske reforme i kao namjesnik Bosanskoga ejaleta.

Promjene režima ubiranja državnih prihoda na državnim mukatama u Bosanskom ejaletu iz doba Halil-pašina namjesništva nisu završene 1701./1702. godine (1112. AH) premda dosad korišteni izvori upućuju na to da je izvjesno da se tada dogodio znatan broj promjena. Dokumenti pokazuju da je promjena bilo i nakon toga te se susreću podaci da su pojedine mukate koje su također bile dane u doživotni zakup prevedene sa sustava filurije na režim desetine 1702./1703. godine. Naprimjer, u jednom

zemljišne posjede (baštine) oslobođene od podavanja. Vojnici su u prvoj polovini 16. stoljeća počeli gubiti vojni značaj te su već tada zabilježena nastojanja da ih se izjednači s ostalom rajom. Na kraju su na vojnučkim zemljištima u Hercegovini zavedeni filurija i paušalna podavanja (*maktû‘*), koji su u 18. stoljeću zamijenjeni obvezom plaćanja desetine i pratećih novčanih podavanja. U tom periodu vojnici u Hercegovačkom sandžaku nisu postojali kao poseban vojnički red, a prijašnja „vojnučka zemljišta” držali su pripadnici raje, kao i članovi vojničke klase. Državni prihod od „vojnučkih zemljišta” u istočnoj Hercegovini bio je tada organiziran u financijsku jedinicu pod imenom „Mukata hercegovačkih vojnika” (*Mukâta‘a-yı voynugân-ı Hersek*), koju je vlast ustupala u zakup zainteresiranim osobama. O tome više podataka u: Branislav Đurđev, „O vojnicima: s osvrtom na razvoj turskog feudalizma i pitanje bosanskog agaluka”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija 2 (1947): 75-138.

⁴⁹ BOA, C.ML 14885.

službenom izvješću (*telhîs*) glavnoga defterdara velikom veziru opisana je promjena u režimu ubiranja državnih prihoda na mukati Goranci u nahiji Drežnica u Hercegovačkom sandžaku. Osmanski šef financija zabilježio je 1781. da je na tom području „filurija ukinuta 1702./1703. (1113. AH) prema uređenju umrloga bosanskog namjesnika Halil-paše te da je pretvorena u desetinu”. Defterdar je taj podatak preuzeo iz predstavke koju su središnjoj vlasti prethodno uputili zakupnici mukate Goranci, kao i iz jedne sultanske zapovijedi iz 1709. koja je u vezi s tom mukatom pronađena u državnoj financijskoj arhivi, a čiji je prijepis donijet na margini navedenoga dokumenta.⁵⁰ Kad se ti podaci usporede s onima koje nalazimo u prije analiziranom dokumentu iz 1699., dolazi se do zaključka da mukate s režima novčanih daća na režim desetine u Halil-pašino doba nisu prevedene odjednom, nego u fazama, tijekom nekoliko godina. Treba imati u vidu i da je nakon toga namjesnika dio mukata u Bosni i dalje funkcionirao prema starom režimu filurije, o čemu se mogu pronaći podaci u okolici Kobaša u 18. stoljeću, no to je tema koju treba posebno obraditi i protumačiti.⁵¹

Zanimljivo je da su promjene u režimu ubiranja prihoda bile registrirane u određenim osmanskim financijskim knjigama poput, među ostalim, protokola carskih naredbi o imenovanjima osoba koje su stekle pravo doživotnoga zakupa (*ahkâm-ı berevât-ı mâlikânehâ*).⁵² Za razliku od toga prijelaz na režim desetine nije bio posebno naglašavan u mnogim financijskim popisima. Dokaz za to podatak je da se pojedine mukate za koje postoje sigurni dokazi da su krajem 17. stoljeća bile prevedene na sustav desetine (npr. mukata vlaških poreza nahije Uskoplje) u popisima prihoda od mukata u Bosanskom ejaletu iz 18. stoljeća susreću samo kao mukate vlaških poreza.⁵³ Osmanski pisari nisu objašnjavali svoju praksu, ali je moguće da su zadržavanjem starih naziva filurijskih mukata nastojali osigurati da podaci koje prikazuju ostanu kompatibilni s katastarskim popisnim defterima koji su bili na snazi, u kojima je kao državni prihod od pojedinih zemljišta bila navedena filurija. U svakom slučaju, zaključivanje o prihodima koji su ubirani na nekoj konkretnoj mukati trebalo bi biti zasnovano na kompariranju podataka iz različitih osmanskih izvora, od popisa mukata do svih ostalih financijskih spisa prema kojima je postupala financijska administracija. Nakon što se sve to uzme obzir, postaje jasno da to što se u nekom

⁵⁰ *resm-i filûrîleri yüz on üç senesi Bosna vâlisi olan müteveffâ Halil Paşa nîzâmı üzere ref' ve aynî öşre tebdîl ve tanzîm birle*. BOA, MAD.d 30261.

⁵¹ Neki Ibrahim, doživotni zakupnik mukate Kobaš, žalio se 1749. središnjoj vlasti da mu stanovništvo koje drži zemljišta podložna filuriji odbija istu isplatiti premda se radilo o obvezi određenoj zakonom i registriranoj u defteru. To jasno pokazuje da ta mukata u Halil-pašino vrijeme nije bila prevedena na desetinu jer je polovinom 18. stoljeća filurija na njoj smatrana legitimnom daćom. BOA – Bâb-ı Asaî, Divân-ı Hümâyûn Sicilleri, Ahkâm-ı Bosna 1, 191.

⁵² BOA, MAD.d 2647, 18-19.

⁵³ Naprimjer, u ovom je radu pokazano da je mukata filurije u nahiji Uskoplje 1699. bila prevedena na desetinu. Kad su poslije popisivani prihodi od mukata u Bosni, ona je 1711./1712. godine (1123. AH) označena kao „mukata vlaških poreza” (*mukâta‘a-i rûsûm-ı Eflâkân*). Ni za ostale mukate koje su bile prevedene na režim desetine u Halil-pašino doba to nije bilo posebno napomenuto, a slična praksa zabilježena je i u idućim desetljećima. BOA, D.BŞM.BNH.d 16771, 4.

administrativnom popisu ne spominje prijelaz na režim desetine ne znači nužno da se taj prijelaz nije dogodio.

Kad je riječ o popisima nastalim u doba namjesništva Köse Halil-paše u Bosanskom ejaletu, u jednom se osmanskome defteru susreće 17 mukata za koje je bilo zabilježeno da su sadržavale vlaške poreze ili filuriju. Zajedno su državi donosile godišnji prihod od preko 6.347.984 akči.⁵⁴ Na osnovi tih šturih podataka ne može se izvesti pouzdan zaključak o tome koje su od tih mukata bile prevedene na sustav desetine, a koje su funkcionirale u skladu s prijašnjim poreznim praksama. Može se ipak zaključiti da je vlast, bez obzira na određene probleme kao što su depopulacija i puste baštine,⁵⁵ uspjela pronaći zakupce za znatan dio prihoda od baština na kojima je u katastarskim defterima bila ubilježena filurija. Doprinijela je tome i odluka vlasti da određene novčane daće na navedenim mukatama zamijeni naturalnom desetinom, koja je bila isplativija zakupcima, a osim toga navedeni popisi pokazuju da su godišnji iznosi zakupnina bili sniženi u odnosu na prijašnje iznose, što je također moglo djelovati stimulatивно na vojno-političku elitu da svoj kapital uloži u krupne zakupničke pothvate.⁵⁶

Dosadašnje izlaganje u ovom poglavlju u prvom je redu bilo usmjereno na analizu osmanske političke i financijske logike koja je dovela do promjene režima ubiranja prihoda na državnim mukatama u Bosanskom ejaletu krajem 17. i početkom 18. stoljeća, kao i na posljedice koje je donošenje takve odluke moglo imati za funkcioniranje državnih financija i pripadnike elite, koja se obično nalazila u poziciji zakupnika. Diskurs osmanskih administrativnih dokumenata takav je da pruža najviše podataka upravo o poziciji vlasti i društvenih elita. Međutim, tumačenje značenja promjene koja se dogodila u tom periodu bilo bi manjkavo ako se ne bi uzela u obzir i druga strana medalje, odnosno utjecaj koji je ta pojava imala na lokalno stanovništvo koje

⁵⁴ Ovdje sam računao samo one mukate koje su navedene u godinama u kojima je namjesnik Bosne bio Köse Halil-paša. Među njima iz nekog razloga nije bila mukata filurije nahije Uskoplje, koja je u Halil-pašino doba prevedena na sustav desetine. Zbog toga ona ne ulazi među 17 filurijskih mukata o kojima govorim. Međutim, kao što je objašnjeno u prethodnoj napomeni, ta je mukata postojala i postoje podaci o njezinu prihodu 1711./1712. godine. BOA, D.BŞM.BNH.d 16771, 4.

⁵⁵ Baština je u osmanskoj agrarnopravnoj terminologiji naziv za zemljišni posjed koji su pripadnici društvenoga sloja raje posjedovali, obrađivali i uživali uz obvezu plaćanja različitih naturalnih i novčanih podavanja pripadnicima vojničke klase kojima je država ustupila sakupljanje i uživanje toga državnog prihoda kao naknadu za njihove službe. Prihod baština na sultanskim hasovima sakupljali su državni povjerenici ili zakupnici. Često se u historiografiji pogrešno smatra da je baština naziv za seljački posjed koji su držali kršćani, a çift (*çift*) naziv za istovjetni posjed ako su ga držali muslimani. Međutim, osmanski katastarski popisi pokazuju da su baštine uz tapiju (dokument koji jamči pravo posjeda) držali i nemuslimani i muslimani. Baštine su pod nešto drukčijim uvjetima mogli držati pripadnici vojničkih redova, kao što su akindžije i vojnuci, a u izvorima se kao uživaoci baština susreću vlaški starješine i ostalo vlaško stanovništvo. S vremenom muslimanska elita dolazi do posjeda nad mnogim baštinama u okviru procesa koji se može označiti kao akumulacija zemljišnih posjeda u rukama primarno neproizvodnoga stanovništva.

⁵⁶ Naprimjer, godišnja obveza na ime zakupnine na mukati vlaških poreza Prijepolja i Tašlidže (Pljevlja) iznosila je 900.000 akči 1700./1701. godine (1112. AH). Navedena je bilješka da je prijašnji iznos te zakupnine (*mâl-i kadîm*) bio 1.119.995 akči. BOA, D.BŞM.BNH.d 16771, 4.

je bilo dužno plaćati podavanja, kao i na gospodarsku razmjenu na tržištima poljoprivrednih proizvoda.

Gledano iz kuta stanovništva opterećenog plaćanjem desetine i novčanih podavanja, ukidanje filurije i podavanja odsjekom na državnim mukatama značilo je u povijesnom kontekstu 18. stoljeća povećanje razine opterećenosti podavanjima za one skupine stanovništva koje su posjedovale zemlju u sastavu određenih državnih mukata, odnosno nad kojom je postojao zakupnik zadužen za sakupljanje državnoga prihoda. Moglo se tu raditi o osobama iz sloja raje, kao i o raznovrsnim pripadnicima vojničkoga sloja koji su kao posjednici čiftluka došli do zemljišne tapije. Financijska logika koja opravdava tvrdnju o povećanju opterećenja posjednicima zemlje podložne naturalnoj renti i daćama može se naslutiti i iz navedenih opservacija i dokaza iznesenih u ovom radu. Naime, ako određena mjera treba povećati državni prihod, ali i prihod zakupnika, kao što je ovdje utvrđeno, onda je jasno da takvo što može biti učinjeno jedino uz uvjet da se s druge strane poveća iznos opterećenja osobama koje su bile dužne plaćati podavanja. Međutim, povećanje razine opterećenja podavanjima osobama koje su držale nekadašnje filurijske baštine nije značilo da se desetina popela na razinu neke nepodnošljive daće jer je jasno da je država time nastojala vratiti ono što je gubila uslijed inflacije i oslanjanja na stare (čak i zastarjele!) katastarske popisne knjige. Cilj vlasti nije bilo materijalno iscrpljivanje stanovništva te se takvo što ne može zaključiti na temelju dokumenata korištenih u ovom radu. S druge strane, tijekom 18. stoljeća bilo je pokušaja stanovništva da se vrate na plaćanje filurije, što je razumljivo budući da je ona za njih bila povoljnija daća u danom kontekstu.⁵⁷

Ekonomski gledano, posljedica ukidanja novčanih podavanja na brojnim zemljišnim parcelama morala je dovesti do krupnih promjena na osmanskome tržištu poljoprivrednih proizvoda. Razlog za to je jednostavan i slijedi jasno razumljivu financijsku logiku. Naime, ako se osobi koja drži određenu zemljišnu česticu u sastavu državne mukate, uz uvjet da plaća novčana podavanja na godišnjoj osnovi, te obveze zamijene naturalnom rentom, onda ta osoba više uopće ne mora izlaziti na tržište da bi prodajom stekla novac za ispunjavanje obveza prema zakupcima državnih prihoda, nego obvezu može jednostavno zadovoljiti izdvajanjem odgovarajućega dijela poljoprivrednih prinosa te njegovim predavanjem zakupniku. Kad se to zna, onda utjecaj koji određena pojava ima na tržište ovisi o utvrđivanju količine i površine zemljišnih čestica na kojima se dogodila spomenuta promjena u sustavu ubiranja daća. Nema preciznih pokazatelja za 18. stoljeće.⁵⁸ Međutim, navedeni primjeri mukata koje su prevedene na režim desetine u Bosanskom ejaletu u Halil-pašino doba, kao i milijunski iznos ukupnih godišnjih zakupnina koji je od tih mukata vlast stjecala, jasan su

⁵⁷ O tome imamo podatke u Hercegovini 1776., o čemu je izvijestio zakupnik „Mukate hercegovačkih vojnika” (*mukâtaʿa-yı voynugân-ı Hersek*). BOA, C.ML 14885.

⁵⁸ Bitno je istaknuti da su se pod obvezom plaćanja filurije u Bosni nalazile goleme površine. Naprimjer, Buzov je analizom opširnoga katastarskog popisa Bosanskog sandžaka iz 1604. ustanovila da je u njemu od ukupno 55 nahija u njih čak 36 bilo zabilježeno filuridžijsko stanovništvo te da je od toga broja čak 15 nahija bilo naseljeno isključivo „ovakvim stanovništvom”. Buzov, „Vlasi u bosanskom sandžaku i islamizacija”, 109.

indikator da je takvo što podrazumijevalo promjenu režima ubiranja podavanja na relativno prostranim i brojnim zemljišnim kompleksima, a to je onda značilo i velike posljedice za robno-novčanu razmjenu na lokalnim tržištima u skladu s opisanim rezonom gospodarskih promjena.

Na kraju se može zaključiti da osmanska politika ukidanja filurije i podavanja odsjekom u Bosanskom ejaletu nije bila pojava koja se odigrala u kratkom periodu u 19. stoljeću, kao što se smatralo u dijelu historiografije, nego se radilo o procesu koji se odvijao u mnogo dužem razdoblju, pri čemu su važno mjesto imale faze koje su se odigrale u prvim godinama nakon Bečkoga rata, kad je namjesnik Bosanskoga ejaleta bio Köse Halil-paša. Na osnovi osmanske arhivske građe zaključeno je da je tada zbog financijskih interesa osmanske vlasti više mukata u Bosanskom ejaletu, na kojima su tradicionalno naplaćivani filurija i podavanja odsjekom, prevedeno na režim naturalne rente i pratećih sitnih novčanih podavanja. To je dovelo do strukturnih promjena u osmanskim provincijskim financijama i utjecalo i na gospodarsku razmjenu na lokalnim tržištima poljoprivrednih proizvoda u Bosanskom ejaletu, a posljedice su dugoročno osjetili različiti slojevi stanovništva, pogotovo pripadnici društvenih elita koji su bili uključeni u sustav zakupa državnih prihoda, kao i osobe koje su kao posjednici zemljišnih čestica na mukatama bile dužne plaćati novouvedenu naturalnu rentu i prateće novčane daće.

Zaključak

Gospodarska, politička i socijalna kriza u Osmanskom Carstvu na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće bila je i stvarna i percipirana te je kao takva motivirala osmansku vlast da pronade niz novih fiskalnih i političkih rješenja koja su trebala doprinijeti da se opća gospodarska i posebno financijska situacija u državi stabilizira. Fiskalna je politika u tom pogledu bila instrument vlasti te je na tom polju još tijekom Rata Svete lige donijeto nekoliko važnih financijskih mjera, koje su povjesničare motivirale da govore ne samo o krizi nego i o postupnoj osmanskoj fiskalnoj transformaciji kao državnom odgovoru na krizu. Međutim, historiografiji je promaknuo niz osmanskih reformnih mjera u Bosanskom ejaletu, pograničnoj provinciji Osmanskoga Carstva, koje su poduzete u prvim godinama nakon Karlovačkoga mira, u vrijeme namjesništva Köse Halil-paše. Zbog toga razumijevanje važnosti toga razdoblja u ekonomskoj povijesti osmanske Bosne nije na zadovoljavajućoj razini. Nisu dovoljno razjašnjene ni različite faze osmanskih transformacijskih procesa, kao ni osmanska politička i financijska strategija u pograničnim zonama, na periferiji svijeta islama.

Na osnovi primarne građe iz osmanskih financijskih arhiva u ovom je radu formirana teza da je Halil-pašino doba bilo važno u ekonomskoj povijesti osmanske Bosne kao vrijeme u kojem su se zbile krupne promjene u pogledu poreznih oslobođenja i režima ubiranja državnih prihoda u provincijskom agrarnom gospodarstvu te da su tada donijete državne mjere koje su dugoročno utjecale ne samo na sektor provincijskih financija nego i na materijalne prilike lokalnoga stanovništva.

Prvi argument za dokazivanje te tvrdnje podatak je da je u Bosanskom ejaletu 1702. trajno ukinut *bedel-i nüzûl*, važan porez pomoću kojega se opskrbljivala i financirala osmanska vojska. Pokazano je da se ukidanje toga poreza u Bosni nije dogodilo odjednom te da dodjeljivanje poreznoga oslobođenja uopće nije bilo prva financijska mjera koju je u ovom slučaju središnja vlast razmatrala, kako se mislilo u dijelu historiografije. Pragmatično, ponukane ratnom krizom, vlasti su nastojale tijekom Bečkoga rata umiriti stanovništvo tako što su smanjile broj poreznih jedinica u Bosni, odnosno ukupno porezno opterećenje. Nakon toga su privremeno obustavile plaćanje poreza, a konačno oslobođenje dogodilo se spomenute godine na molbu Köse Halil-paše, ali i kolektivne predstavke istaknutih slojeva provincijske vojno-administrativne i intelektualne elite. Osmanska vlast time je pokazala senzibilitet prema jednoj od pograničnih zona, a unutarnje provincije osmanske države nastavile su plaćati navedeni porez.

Drugi argument za dokazivanje teze o značenju Halil-pašina razdoblja podatak je, pronađen u primarnim izvorima, da je tada središnja vlast u suradnji s Halil-pašom promijenila režim ubiranja podavanja na, kako se čini, velikom broju državnih zakupnih jedinica tako što je na njima ukinula tzv. vlaške poreze (*rûsûm-ı Eflâkân*), odnosno filuriju (*resm-i filûrî*), kao i novčana podavanja utvrđena paušalnom metodom (*maktûc*), umjesto kojih je uvela naturalnu desetinu i prateće novčane daće. Na taj se način te mukate nastojalo učiniti atraktivnijima potencijalnim zakupcima državnih prihoda. Dokazano je da je ukidanje filurije i prijelaz na režim desetine bio dugotrajan proces, čija se važna faza u Bosanskom ejaletu dogodila krajem 17. i početkom 18. stoljeća. Time su opovrgnuta mišljenja u historiografiji koja su početak prijelaza na režim desetine u Bosni vezivala za 19. stoljeće te se došlo do zaključka da je ta pojava imala negativne posljedice za razvoj trgovinske razmjene na osmanskom tržištu poljoprivrednih proizvoda, a pozitivan učinak na državne financije.

Novija historiografska istraživanja povijesti Osmanskoga Carstva u 17. i 18. stoljeću idu u pravcu dekonstruiranja tradicionalnih narativa o dugom i sigurnom opadanju osmanske države te nastoje to razdoblje redefinirati kao doba krize i transformacije. Mnogi su argumenti iznijeti o načinima na koje se fiskalna transformacija manifestirala, ali se u toj literaturi ovdje analizirani primjeri s osmanske periferije, prostora na imperijalnoj tromeđi, nisu našli. No iz svega što je dosad pokazano evidentno je da bi oni trebali biti dijelom rasprave o krizama i promjenama te da buduća istraživanja osmanskih transformacijskih procesa ne bi trebala zanemarivati provincijske financije, ni one u Bosni ni one koje se odnose na brojne druge regije Osmanskoga Carstva. Ovo istraživanje pokazalo je da je teško steći odgovarajući uvid u osmansku ekonomsku povijest ako se paralelno ne istraži građa koja se odnosila na središnje i provincijske financije, kao i brojne socijalne interakcije, počevši od onih koje su uključivale osmanske dužnosnike i državne činovnike, pa sve do provincijskih elita i slojeva raje. Tek kad se sve to uzme u obzir, dolazimo u priliku otići korak dalje u našem razumijevanju promjena kroz koje su prolazili osmanska država i društvo, njihovih korijena, društvenih aktera koji su u njima sudjelovali, složenosti odnosa centar – periferija

te odnosa državnih normi i administrativne prakse. Dosadašnje iskustvo pokazalo nam je da postizanje konsenzusa o krupnim historiografskim pitanjima poput ovoga nije nešto što možemo realno očekivati te se kao primjereniji cilj postavlja postizanje konstruktivnoga dijaloga o pitanju osmanske društvene i gospodarske transformacije. Rezultati ovoga rada mogu se smatrati samo jednom od postaja na tom putu.

Neobjavljeni izvori

Bosna i Hercegovina – Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo – Zbirka osmanskih dokumenata (BiH-GHB-A).

Turska – Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Istanbul – Bâb-ı Asaî, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri, Ahkâm-ı Bosna.

Turska – Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Istanbul – Bâb-ı Defterî, Başmuhasebe, Bosna hazinesi defterleri (BOA, D.BŞM. BNH.d).

Turska – Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Istanbul – Cevdet, Maliye (BOA, C.ML).

Turska – Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Istanbul – Kamil Kepeci (BOA, KK.d).

Turska – Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Istanbul – Maliyeden Müdevver (BOA, MAD.d).

Objavljeni izvori i literatura

Ágoston, Gábor. „Military Transformation in the Ottoman Empire and Russia, 1500-1800”. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12 (2011), br. 2: 281-319.

Aličić, Ahmed S. „Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka”. *Prilozi* 16 (1980), br. 17: 129-174.

Barbir, Karl. „The Changing Face of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century: Past and Future Scholarship”. *Oriente Moderno*, Nuova serie 18 (1999), br. 1: 253-267.

Barkey, Karen. *The Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Buzov, Snježana. „Vlasi u bosanskom sandžaku i islamizacija”. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 41 (1991): 99-111.

Cezar, Yavuz. *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*. Istanbul: Alan Yayıncılık, 1986.

Cin, Halil. *Mirî Arazi ve bu Arazinin Mülk Haline Dönüşümü*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1969.

Çakır, Baki. *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII Yüzyıl)*. Istanbul: Kitabevi, 2003.

Darling, Linda. *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*. Leiden: E. J. Brill, 1996.

Demirci, Süleyman. *The Functioning of Ottoman Avariz Taxation. An Aspect of the Relationship between Centre and Periphery: A Case Study of the Province of Karaman, 1621-1700*. Istanbul: Isis Press, 2009.

Đurđev, Branislav. „O vojnicima: s osvrtnom na razvoj turskog feudalizma i pitanje bosanskog agaluka”. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija 2 (1947): 75-138.

Faroqhi, Suraiya. „Crisis and Change, 1590-1699”. U: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Volume 2: 1600-1914, uredili Halil İnalcık i Donald Quataert, 411-636. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Filipović, Nedim. „Pogled na osmanski feudalizam”. *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine* 4 (1952): 5-146.

Friedman, Milton. *Capitalism and Freedom*. Fortieth anniversary edition. Chicago: Chicago University Press, 2002.

Hathaway, Jane. „Rewriting Eighteenth-Century Ottoman History”. *Mediterranean Historical Review* 19 (2004), br. 1: 29-53.

İnalçık, Halil. „Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700”. *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 283-337.

İnalçık, Halil. „Islamization of Land and Land Tax”. U: *Essays in Ottoman History*, uredio Halil İnalçık, 155-169. Istanbul: Eren Yayıncılık, 1998.

Kasumović, Fahd. „Osmanska agrarna politika i nadmetanje za zemlju u jugoistočnoj Evropi (analiza čifluka u Bosanskom sandžaku od uspostavljanja osmanske vlasti do početka 17. stoljeća)”. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* 35 (2014): 93-150.

Kursar, Vjeran. „Being an Ottoman Vlach: On Vlach Identity (Ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th-18th Centuries)”. *OTAM* 34 (2013): 114-162.

McGowan, Bruce. *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

Moačanin, Nenad. *Town and Country on the Middle Danube*. Leiden: Brill, 2006.

Moačanin, Nenad. *Turska Hrvatska*. Zagreb: Matica hrvatska, 1999.

Mulić, Jusuf. „Društveni i ekonomski položaj Vlaha i Arbanasa u Bosni pod osmanskom vlašću”. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 51 (2011): 111-146.

Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, svezak 4. Prevela Amina Kupusović. Sarajevo: Bošnjacki institut Zürich, Odjel Sarajevo; Orijentalni institut u Sarajevu, 2000.

Pamuk, Şevket. *Ottoman Monetary History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Pelidija, Enes. *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1989.

Sučeska, Avdo. „Pokušaji muslimanske raje u Bosni da se oslobode rajinskog statusa u XVIII stoljeću”. *Dijalog. Časopis za filozofiju i društvenu teoriju* (2003), br. 1-2: 191-201.

Sučeska, Avdo. „Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVII vijeku i pojava nameta tekâlif-i şâkka”. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 10-11 (1960-1961): 75-112.

Sučeska, Avdo. „Uticaaj austro-turskih ratova na opterećivanje stanovništva u Bosni u XVIII stoljeću”. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 27 (1980): 197-207.

Tabakoğlu, Ahmet. *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*. Istanbul: Dergah Yayınları, 1985.

Truhelka, Ćiro. „O podrijetlu žiteljstva grčkoistočne vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini (1941)”. U: *Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji*, uredio Ivan Mužić, 119-132. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2010.

Veinstein, Gilles. „İnalçık's Views on the Ottoman Eighteenth Century and the Fiscal Problem”. *Oriente Moderno, Nuova serie* 18 (1999): 1-10.

*Fahd Kasumović**

The War of the Holy League, Economic Crisis, and its Aftermath: Köse Halil Pasha and the Fiscal Transformation in Ottoman Bosnia, c. 1699-1702

Summary

This paper aims at re-examining the dominant historiographical views on the transformation processes in the economic history of the Ottoman Empire, and at expounding on the previously unknown aspects of the financial measures undertaken by the Ottoman government with an agenda of providing stability in the early 18th-century province of Bosnia. The research shows the nuances of the Ottoman strategy in dealing with the actual and perceived consequences of the economic crisis in the Western periphery of the Islamic world, caused by the long warfare with the Christian coalition of the Holy League. By critically evaluating the state-of-the-art in the Ottoman studies and by comparing the results with the unpublished primary sources, the author argues that a better understanding of the Ottoman transformation processes requires elaborate research on the governmental fiscal policies in the borderland provinces, along with the exploration of their long-term impact on the finance sector and market economy, as well as the material position of the power elites and the taxpaying local communities. As a primary example of these under-researched financial measures, this paper highlights the permanent exemption of the 18th-century eyalet of Bosnia from the *bedel-i nüüzûl*, an important tax used to secure the provisions and financial resources for the army. Another argument for the above-mentioned hypothesis is the crucial change that occurred in the structure of the state revenue sources, as this research has established that the traditional monetary taxes, such as the so-called "taxes of the Vlachs" (*rüsûm-ı Eflâkân*), i.e. the *resm-i filûrî* (or *resm-i filori*) tax, were abolished and substituted by the in-kind obligation, the tithe. This phenomenon has been ascertained for numerous land plots in the early 18th-century agrarian economy of Ottoman Bosnia. The present research has been based on the previously unused and unpublished financial records from the Ottoman chancelleries.

Keywords: Ottoman Empire, Bosnia, economic history, finance, taxes, tax farming, transformation processes

* Fahd Kasumović, Department of History, Faculty of Philosophy, University of Sarajevo, Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, E-mail: fahd.kasumovic@ff.unsa.ba